

Związek między rozwojem myślenia moralnego a tendencją do zachowań agresywnych w sytuacjach trudnych w okresie dorastania

DOROTA CZYŻOWSKA

Institut Psychologii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

ANNA OLESZKOWICZ

Institut Psychologii
Uniwersytet Wrocławski
Wrocław

STRESZCZENIE

Celem prezentowanych badań była próba odpowiedzi na pytanie o związek między poziomem rozwoju myślenia moralnego a tendencją do zachowań agresywnych. Odnosząc się do tezy niektórych badaczy wskazujących, że osoby przejawiające agresję mają skłonność do unikania odpowiedzialności za popełnione czyny, jako dodatkową zmienną w prowadzonych badaniach uwzględniliśmy poczucie odpowiedzialności. W badaniach rozważyliśmy również kwestie dotyczące różnic związanych z płcią. Interesowało nas, czy istnieją różnice w tendencji do zachowań agresywnych między chłopcami i dziewczętami, a także czy istnieją między nimi różnice w poczuciu odpowiedzialności oraz w relacjach występujących między poczuciem odpowiedzialności a tendencją do zachowań agresywnych.

W badaniach wykorzystano trzy kwestionariusze: Test Rozumienia Problemów, Kwestionariusz Radzenia Sobie w Trudnych Sytuacjach Społecznych oraz Skalę Poczucia Odpowiedzialności. Badaniami objęto 136 osób w wieku od 15 do 19 lat (93 dziewczęta i 43 chłopców). Uzyskane przez nas wyniki

dają podstawę do twierdzenia, iż rozumowanie moralne może stanowić jeden z elementów pozwalających zrozumieć zachowania agresywne, wskazując równocześnie, że związek między rozwojem moralnym i zachowaniami agresywnymi może być zapośredniczony przez dodatkowy czynnik, jakim jest poczucie odpowiedzialności, które wyraźnie ogranicza skłonność do agresji. Równocześnie stwierdziliśmy, że występują różnice związane z płcią zarówno w tendencji do zachowań agresywnych, jak i w zakresie związku między zachowaniami agresywnymi a poczuciem odpowiedzialności.

Słowa kluczowe: agresja, rozwój moralny, poczucie odpowiedzialności

WPROWADZENIE

Rozwój moralny określa w znacznej mierze stosunek jednostki do obowiązujących w danej społeczności norm i zasad społecznego współżycia, a w konsekwencji w znacznym stopniu wyznacza sposób funkcjonowania jednostki w społeczeństwie. W ujęciu teorii Kohlberga (1969, 1984) perspektywa społeczno-moral-

na odpowiadająca danemu poziomowi rozwoju moralnego określa sposób rozumienia przez jednostkę społecznych sytuacji, stopień uświadomienia sobie przez nią obowiązujących reguł społecznych i moralnych wartości oraz umiejętność kierowania się nimi, a także zdolność do przyjęcia i uwzględnienia przy podejmowaniu decyzji punktów widzenia innych osób oraz dobra społecznego. Zdaniem Kohlberga (1984) poziom rozwoju myślenia społeczno-moralnego wpływa na sposób zachowania osób w różnych sytuacjach społecznych, szczególnie w sytuacjach konfliktów i dylematów moralnych. Badania empiryczne potwierdzają istnienie związku między myśleniem moralnym, którego charakter w znacznej mierze określa stadium rozwoju moralnego oraz moralnym działaniem. Przedstawiając sekwencję stadiów rozwoju rozumowania moralnego i prowadząc w tym zakresie badania, Kohlberg twierdził, że najniższy poziom rozwoju określany przez niego przedkonwencjonalnym prezentują przede wszystkim dzieci, częściowo adolescenty, którzy nie przeszli jeszcze ku wyższym poziomom rozwoju, a jeśli dorośli – to są to zazwyczaj przestępcy. Centralną cechą stadiów przedkonwencjonalnych jest bowiem egocentryzm, nieumiejętność uwzględniania punktów widzenia innych osób, skupienie na własnych potrzebach i interesach i nieuwzględnianie dobra społecznego. Normy i zasady społeczne traktowane są jako zewnętrzne, narzucone jednostce przez innych, a powodem ich przestrzegania jest obawa przed karą.

W ostatnich latach badacze sporo miejsca poświęcają związkowi myślenia moralnego z zachowaniami przestępczymi (Blasi, 1980; Nelson, Smith, Dodd, 1990; Gregg, Gibbas, Basinger, 1994; Palmer, Hollin, 1998). Przez pewien czas badania skupiały się głównie na różnicach w zakresie myślenia moralnego między przestępcami, którzy zostali ukarani, a osobami nie łamiącymi prawa. Z czasem zaczęto podejmować próby dotarcia do mechanizmów psychologicznych leżących u podłoża tego związku i odwoływać się do paradygmatu rozwojowego, który ma dawać szansę określenia czynników wpływających na rozwój za-

chowań przestępczych. Poszukując przyczyn i mechanizmów prowadzących do pojawienia się zachowań łamiących prawo, zaczęto zwracać się ku powiązanym z tym zjawiskom, takim jak zaburzenia zachowania czy agresja. Pojawiło się pytanie, które stanowi również przedmiot naszych zainteresowań, czy istnieje związek między tendencją do zachowań agresywnych a poziomem rozwoju moralnego?

Istnieje wiele teorii wyjaśniających zachowania agresywne i wskazujących na uwarunkowania tych zachowań. Z punktu widzenia interesującego nas związku między rozwojem myślenia moralnego a zachowaniami agresywnymi szczególnie godne uwagi są teorie wyjaśniające agresję jako efekt specyficznych właściwości procesów przetwarzania informacji społecznych. W prowadzonych w tym nurcie pracach badawczych zwraca się szczególną uwagę na rozwój schematów poznawczych leżących u podłoża zachowań agresywnych oraz różnice w zakresie przetwarzania informacji społecznych występujące między osobami agresywnymi i nieagresywnymi (Krahe, 2005). Procesy przetwarzania informacji społecznych rozpatruje się często jako mediatora między doświadczeniami wczesnej socjalizacji a późniejszym zachowaniem (Palmer, 2000; 2005). Uważa się, że doświadczanie nieprzyjaznych stosunków w otoczeniu społecznym w dzieciństwie prowadzi do rozwoju percepcji świata jako nieprzyjaznego i zagrażającego jednostce, co znajduje odzwierciedlenie w tworzonych przez nią skryptych i schematach społecznych (Crittendon, Ainsworth, 1989). Skrypty, które rozumiane są jako struktury wiedzy opisujące odpowiednie w danym kontekście sekwencje wydarzeń (Schank, Abelson, 1977 za: Krahe, 2005), są efektem wczesnych doświadczeń społecznych. Odbieranie świata jako nieprzychylnego i zagrażającego zwiększa prawdopodobieństwo wrogich i agresywnych zachowań w sytuacjach społecznych, zwłaszcza sytuacjach pobudzających emocjonalnie. Zachowania takie mogą wywoływać negatywne reakcje otoczenia, a to z kolei może wzmacniać spostrzeganie świata jako wrogiego i nieprzyjaznego i w konsekwencji prowadzić do eskalacji agresji. Ten

model zachowania ma charakter samotrwałej się i może pozostawać stabilny zarówno w czasie, jak i różnych sytuacjach (Main, Kaplan, Cassidy, 1985).

Z perspektywy procesów przetwarzania informacji społecznych dziecięce decyzje dotyczące zachowań agresywnych mają swoje źródło w społecznych wskazówkach płynących z otoczenia i procesach podejmowania decyzji (Crick, Dodge, 1994). Prowadzone badania wskazują, że agresywne dzieci prezentują specyficzny wzór procesów przetwarzania informacji. Na przykład mają one większą skłonność aniżeli ich nieagresywni rówieśnicy do interpretowania wskazówek społecznych jako wrogich, do generowania agresywnych odpowiedzi czy oceniania agresywnych zachowań w sposób pozytywny (Crick, Dodge, 1994; 1996; Crick, Grotpeter, Bigbee, 2002; Dodge i in., 2003).

Jak zauważa Palmer (2003), rozumowanie moralne może stanowić jeden z elementów pozwalających zrozumieć zachowania agresywne podobnie jak inne zmienne społeczne-go poznania, których rozwój jest oparty na interpersonalnych interakcjach w dzieciństwie i adolescencji.

Rozwój moralny, zniekształcenia poznawcze i zachowania agresywne

Kohlberg (1969, 1984) widzi rozwój moralny jako przechodzenie od egocentrycznego punktu widzenia i skupienia na własnych potrzebach i interesach (poziom przedkonwencyjony), poprzez konwencyjony społeczny punkt widzenia i koncentrację na dobru społecznym (poziom konwencyjony), aż do moralnego punktu widzenia, opartego na uniwersalnych wartościach (poziom pokonwencyjony). W jego ujęciu rozwój moralny jest ściśle powiązany z rozwojem poznawczym, zwłaszcza zdolnością do podejmowania perspektywy innych osób, a myślenie moralne wraz z kolejnymi stadiami rozwoju staje się coraz bardziej złożone i abstrakcyjne. Gibbs (2003), który opierając się na teorii Kohlberga, przedstawił własną teorię rozwoju rozumowania społeczno-moralnego, szczególnie

nacisk kładzie na rolę empatii i zdolność do podejmowania perspektywy innych osób. Autor wyróżnia dwa poziomy rozwoju myślenia społeczno-moralnego, poziom moralnej niedojrzałości, obejmujący stadium 1 i 2, gdzie rozumowanie ma charakter egocentryczny i powierzchowny oraz poziom dojrzałego rozumowania moralnego (stadium 3 i 4), gdzie osoba w pełni rozumie relacje interpersonalne i w swoich działaniach uwzględnia potrzeby społeczności, której jest członkiem. W stadium 1, które charakteryzowane jest poprzez jednostronność i fizykalizm, jednostka nie ma zasadniczo zdolności do przyjmowania perspektywy innych osób, a w swoim rozumowaniu opiera się przede wszystkim na autorytetach i fizycznych konsekwencjach zachowania. W stadium 2 pojawia się wstępne rozumienie społecznych interakcji, ale są one rozważane w kategoriach kosztów i zysków, w centrum zainteresowania osoby pozostają jej własne korzyści. Stadium 3 – określane poprzez wzajemność i zdolność do działań prospołecznych – przynosi zrozumienie relacji interpersonalnych i związanych z tym norm i oczekiwań społecznych. W stadium tym w rozumowaniu moralnym osoby wyraźnie ujawnia się zdolność do empatii i przyjmowania perspektywy społecznej oraz pragnienie kierowania się własnym sumieniem. W rozumowaniu stadium 4 widoczna jest zdolność rozumienia złożoności systemów społecznych z ich społecznymi wymaganiami, podstawowymi prawami i wartościami.

Nietrudno dostrzec analogię między stadiami wyróżnionymi przez Gibbsa i stadiami Kohlbergowskimi. Przedstawione przez Gibbsa stadia odpowiadają dwóm pierwszym poziomom wyróżnionym przez Kohlberga, a mianowicie poziomowi przedkonwencyjonnemu i konwencyjonnemu rozumowania moralnego. Gibbs skupił się na tych poziomach rozwoju, które dostępne są większości osób i wiążą się wyraźnie ze zwiększającą się zdolnością jednostki do uczestnictwa w życiu społecznym, akceptacji społecznych norm i przestrzegania społecznych praw, co ma szczególne znaczenie w kontekście zachowań łamiących te prawa, a do takich należą zachowania agresywne i przestępcze.

Gibbs (1993, 1995, 2003) zajął się również związkiem między procesami moralnego rozumowania i społecznym poznaniem a typem zniekształcenia poznawczego, które przyczyniać się może do utrzymywania się moralnej niedojrzałości poza okres dzieciństwa. Za podstawowe zniekształcenie poznawcze autor uznaje nastawienie egocentryczne sprawiające, iż postawy i wartości uznawane przez jednostkę są dla niej centralne. Egocentryzm, który jest typowy dla dzieci, wraz z rozwojem powinien stopniowo zanikać, co skutkuje mniejszą koncentracją na sobie i możliwością uwzględniania perspektywy innych ludzi. Rozumowanie moralne niższych stadiów (np. stadia moralnej niedojrzałości w teorii Gibbisa czy Kohlberga stadia przedkonwencjonalne) opiera się na egocentryzmie, ograniczonej zdolności uwzględniania perspektywy innych osób oraz podkreślaniu własnych potrzeb i stawianiu ich przed potrzebami innych ludzi.

To podstawowe poznawcze zniekształcenie jest wzmocniane przez drugorzędne poznawcze zniekształcenia (Gibbs, 1993, 2003), które uzasadniają zachowania krzywdzące inne osoby, a mogą występować jako efekt stawiania na pierwszym planie siebie i własnych spraw, czyli egocentryzmu osoby. Pierwszą pojawiającą się tendencją tego typu jest zakładanie najgorszego lub trzymanie się zagrażającego stylu atrybucji, co prowadzi do interpretowania dwuznacznych zachowań jako wrogich. Po drugie, osoba ma skłonność do obwiniania innych, przez co nie ponosi odpowiedzialności za czyny, które krzywdzą inne osoby. Zamiast przyjmować odpowiedzialność za własne działania, osoba poszukuje przyczyn określonych działań w innych lub specjalnych okolicznościach, na przykład w tym, że była pijana w chwili popełnienia określonego czynu. I w końcu inne nazwanie lub minimalizowanie konsekwencji określonych działań pozwala osobie zmniejszyć poczucie winy i żalu. Wszystko to sprawia, iż hamulce, które mogłyby zmniejszyć tendencję do zachowań agresywnych zdecydowanie słabną.

Wspomniane poznawcze zniekształcenia pozwalają lepiej zrozumieć związek między rozumowaniem na niższych stadiach rozwo-

ju a zachowaniami agresywnymi i antyspołecznymi. Dominujący w myśleniu egocentryzm oraz brak zdolności do przyjmowania perspektywy innych osób towarzyszące niskim stadiom rozwoju moralnego zwiększają prawdopodobieństwo zachowań agresywnych wyrządzających krzywdę innym osobom (Gibbs, 1993). Zachowania te są później racjonalizowane poprzez użycie drugorzędnych zniekształceń, aby zmniejszyć poczucie winy i żalu. Na przykład dziecko, uderzając kolegę, uzasadnia to tym, iż kolega źle na niego spojrział. Przyjmuje zatem założenie odnośnie do intencji kolegi, które pozwala mu uwolnić się od oceny własnych czynów w kategoriach moralnych.

Wiele badań empirycznych potwierdza, iż agresywne dzieci i młodzież stosują poznawcze zniekształcenia celem uzasadnienia swoich zachowań (Barriga, Gibbs, 1996; Liao, Barriga, Gibbs, 1998; Palmer, Hollin, 2000). Są zatem podstawy, aby agresję widzieć jako efekt deficytów w zakresie rozwoju moralnego. Silny egocentryzm i niedojrzałość w przebiegu myślenia moralnego, które nie zanikają w momencie przechodzenia ku adolescencji, mogą sprawiać, iż osoba jest bardziej skłonna do zachowań agresywnych, a towarzyszące im zniekształcenia poznawcze, które pozwalają jej usprawiedliwić swoje zachowania, przyczyniają się do pojawiania się tych zachowań i stosowania określonego sposobu ich usprawiedliwiania. Łatwiej wyrządzić komuś krzywdę, gdy nie bierzemy pod uwagę jego uczuć, nie uwzględniamy jego cierpienia i smutku, a dodatkowo możemy zrzucić na niego odpowiedzialność za własne działania, przypisując mu wrogie intencje. Należy oczywiście pamiętać, że niedojrzałość moralna jest tylko jednym z wielu czynników związanych z zachowaniami agresywnymi, który może wchodzić z nimi w określone interakcje.

Zbadanie związku między rozwojem myślenia moralnego i tendencją do zachowań agresywnych ma znaczenie nie tylko poznawcze, dając szansę pełniejszego zrozumienia uwarunkowań tego typu zachowań, ale ma również znaczenie praktyczne, bo wskazuje na możliwości działań, których celem byłoby

eliminowanie tego typu zachowań. Stwierdzenie, że niedojrzałość w zakresie myślenia moralnego może zwiększać prawdopodobieństwo pojawienia się zachowań agresywnych, wskazuje na nowe możliwości w zakresie profilaktyki i tworzenia programów interwencyjnych, których celem jest minimalizowanie tego typu zachowań. Dostrzegając konsekwencje niedojrzałości moralnej, która może prowadzić do zachowań agresywnych, a w niektórych przypadkach również zachowań przestępczych, możemy pełniej uświadomić sobie znaczenie edukacji moralnej, której celem byłoby wspieranie rozwoju moralnego i stymulowanie go w kierunku większej moralnej dojrzałości.

Poczucie odpowiedzialności a zachowania agresywne

Badacze zwracają uwagę na to, że osoby przejawiające zachowania agresywne mają także tendencję do unikania odpowiedzialności za popełnione czyny czy to poprzez zrzucanie jej na inne osoby, czy też wskazywanie na szczególne okoliczności, które mają usprawiedliwiać naganny czyn i zmniejszać poczucie winy za wyrządzoną krzywdę. W badaniach własnych postanowiliśmy również odnieść się do tej tezy i uwzględniliśmy dodatkową zmienną – poczucie odpowiedzialności (Derbis, 1987, 1991). Derbis, nawiązując do koncepcji odpowiedzialności Zimnego (1984), wyróżnił odpowiedzialność pozytywną i negatywną. Odpowiedzialność pozytywna jest wyrazem dbałości o nieprzekraczanie praw natury i kultury i tym samym niedopuszczanie do ich łamania, co wiąże się przede wszystkim ze zdobywaniem szerokiej wiedzy na temat rzeczywistości (np. wiedza o cierpieniu, jakie możemy sprawić innym zachowując się wobec nich agresywnie). Z kolei odpowiedzialność negatywna rozumiana jest jako gotowość do ponoszenia konsekwencji za ignorowanie praw natury i kultury oraz gotowość do rekompensowania strat osobom poszkodowanym.

Wynika więc z tego, że aby człowiek mógł podejmować działania odpowiedzialne, musi mieć świadomość obowiązujących praw i za-

sad, których powinien przestrzegać, oraz zdolność do przewidywania i ponoszenia skutków własnych działań. Świadomość norm, zasad i obowiązujących w danym społeczeństwie praw, a także poczucie osobistej odpowiedzialności za ich przestrzeganie i dobro innych osób oraz całej społeczności wzrasta wraz z poziomem rozwoju moralnego i powinna być większa u osób charakteryzujących się co najmniej konwencjonalnym poziomem rozwoju w ujęciu Kohlberga.

Płeć a zachowania agresywne

W badaniach własnych postanowiliśmy również rozważyć kwestie dotyczące różnic związanych z płcią. Potoczne obserwacje, a także prowadzone w tym zakresie badania pokazują, że chłopcy i mężczyźni prezentują zazwyczaj wyższy od kobiet poziom agresji, przejawiający się w codziennych aktach agresji, zachowaniach przestępczych, a także udziale w konfliktach zbrojnych (Daly, Wilson, 1988; Scott, 1999; Kenrick, Neuberg, Cialdini, 1999; Ghiglieri, 2001). Stwierdzono, że już od 3 roku życia zaznaczają się różnice w zakresie częstości przejawiania zachowań agresywnych przez chłopców i dziewczynki (Coie, Dodge, 1998; Maccoby, 1998), które utrzymują się następnie przez całe życie. Badacze wskazują na wiele przyczyn, które mogą sprawiać, iż dziewczynki odmiennie od chłopców myślały na temat agresji i w mniejszym stopniu ją akceptują i przejawiają. Maccoby i Jacklin (1974) podkreślają, że agresja fizyczna jest nie tylko tym zachowaniem, które różni kobiety i mężczyzn, ale równocześnie tym, za który odpowiedzialny jest czynnik biologiczny. Poszukując argumentów na rzecz tezy o biologicznym uwarunkowaniu różnic związanych z płcią w zakresie agresji, autorki wskazują na: 1) związek agresji z poziomem testosteronu, który, jak wiadomo, wyższy jest u mężczyzn, 2) powszechność różnic w zakresie agresji fizycznej między kobietami i mężczyznami (jak wskazują badania różnice te występują we wszystkich badanych społeczeństwach) oraz 3) że różnice te pojawiają się już we wczesnym okresie życia, a zatem wówczas, gdy oddziaływania wychowawcze mają

jeszcze niewielkie znaczenie. Jako dodatkowy argument za biologicznym uwarunkowaniem agresji podaje się fakt występowania podobnych różnic u małych człokształtnych.

Odmienny pogląd prezentują badacze uznający, iż jedną z przyczyn różnic między kobietami i mężczyznami w sferze zachowań agresywnych może być socjalizacja do roli płciowej (Eagly, 1987). Bywa, iż w przypadku chłopców zachowania agresywne są bardziej społecznie akceptowane, natomiast dziewczęta, które są socjalizowane w kierunku troski o inne osoby, nabywają równocześnie przekonania, że agresja jest czymś złym i szkodliwym (Eagly, Crowley, 1986). Jak pokazują inne badania, chłopcy i dziewczęta różnią się w swoich sądach na temat różnych form agresji. Dziewczęta częściej aniżeli chłopcy żywią przekonanie, że zarówno agresja fizyczna, jak i relacyjna jest zachowaniem złym i niewłaściwym (Goldstein i in., 2002; Huesmann, Guerra, 1997; Killen, Stangor, 2001; Bąk, Oleszkowicz, 2003; Oleszkowicz, 2008). Równocześnie kobiety częściej aniżeli mężczyźni mają świadomość, że ofiary agresji cierpią i przeżywają smutek (Eagly, Steffen, 1986; Smetana i in., 1999). W prowadzonych przez nas badaniach po pierwsze interesowało nas, czy istnieją różnice w tendencji do zachowań agresywnych między chłopcami i dziewczętami. Ponadto chcieliśmy zbadać, czy istnieją między nimi różnice w poczuciu odpowiedzialności oraz w relacjach występujących między poczuciem odpowiedzialności a tendencją do zachowań agresywnych.

BADANIA WŁASNE

Hipotezy

W prowadzonych badaniach postanowiliśmy zweryfikować następujące hipotezy:

H1. Młodzież prezentująca niższy poziom myślenia moralnego będzie przejawiała większą skłonność do zachowań agresywnych w sytuacjach trudnych aniżeli młodzież prezentująca bardziej dojrzałe formy rozumowania moralnego.

H2. Adolescenci prezentujący wyższy poziom rozwoju moralnego będą równocześnie charakteryzować się większym poczuciem odpowiedzialności.

H3. Osoby charakteryzujące się większym poczuciem odpowiedzialności będą przejawiały mniejszą skłonność do agresji w sytuacjach trudnych i większą do podejmowania konstruktywnych (zadaniowych) sposobów radzenia sobie.

H4. Wystąpią różnice w tendencji do zachowań agresywnych i w poczuciu odpowiedzialności między chłopcami i dziewczętami. Chłopcy w porównaniu z dziewczętami będą przejawiać większą skłonność do zachowań agresywnych. Natomiast dziewczęta będą odznaczać się wyższym poziomem poczucia odpowiedzialności.

Metody badawcze i osoby badane

Do celów badawczych wykorzystano trzy kwestionariusze.

Test Rozumienia Problemów. Poziom myślenia moralnego określano w oparciu o metodę Resta (1986) Defining Issues Test (DIT), której polską wersję opracowali Niemczyński i Stawarz. Rest metodę własną oparł na metodzie Kohlberga i opracowanych przez niego dylematach moralnych. Test Resta jest metodą papier – ołówek, którą badany wypełnia sam w ustalonym przez siebie czasie. Test zawiera sześć dylematów moralnych. Pod każdym z nich znajduje się 12 twierdzeń, jakie można wziąć pod uwagę rozważając dany dylemat moralny. Zadaniem osoby badanej jest ocenić na 5-stopniowej skali, jakie znaczenie ma jego zdaniem przedstawiona kwestia. Następnie badany wybiera i szereguje według stopnia ważności cztery najważniejsze kwestie, które należy rozważyć, rozwiązując dany dylemat. Test pozwala na wykreślenie dla każdej badanej osoby profilu rozumowania moralnego określającego, w jakim stopniu w rozumowaniu osoby badanej pojawiają się sądy odzwierciedlające poszczególne stadia rozwoju. Charakteryzując stadia rozwoju moralnego, Rest opiera się w znacznym stopniu na propozycji Kohlberga, ale w przypadku stadium 5

dokonuje rozróżnienia na stadium 5A, w którym nacisk położony jest na umowę społeczną, i stadium 5B oznaczające przekonanie o konieczności przestrzegania podstawowych i niezbywalnych praw człowieka. Zastosowana metoda pozwala również na obliczenie wskaźnika P, czyli wskaźnika myślenia pokonwencjonalnego, traktowanego często jako wskaźnik dojrzałości myślenia moralnego. Profil rozumowania moralnego zawiera także podstadium A oznaczające orientację antyinstytucjonalną (*anti-establishment*) czyli negację istniejącego porządku społecznego i tradycji. Zdaniem Resty podstadium to pojawia się w momencie przechodzenia od myślenia konwencjonalnego w kierunku stadiów pokonwencjonalnych.

Kwestionariusz RTSS. Skłonność do zachowań agresywnych określano na podstawie wyników Kwestionariusza Radzenia Sobie w Trudnych Sytuacjach Społecznych autorstwa Boreckiej-Biernat (2006). Kwestionariusz RTSS jest przeznaczony do badania strategii radzenia sobie przez młodzież w trudnych sytuacjach społecznych. W wersji oryginalnej składa się z 30 opisów sytuacji trudnych, do których dołączono opis trzech rodzajów zachowań – agresywnego, unikowego i zadaniowego¹. Zadaniem osoby badanej jest przypomnienie sobie lub wyobrażenie opisanej sytuacji i dokonanie wyboru zachowania, które charakteryzowałoby ją, gdyby rzeczywistość w takiej sytuacji się znalazła. Zachowania agresywne oznaczają „atakowanie problemu”, a nie jego rozwiązywanie, używanie siły fizycznej przeciwko ludziom i rzeczom, także napastliwe wyrażanie ocen i uczuć negatywnych. Zachowania unikowe polegają głównie na niepodejmowaniu działań i wysiłków zmierzających do rozwiązywania problemu, lekceważeniu bądź ignorowaniu problemu. Z kolei zachowania zadaniowe (konstruktywne) oznaczają podejmowanie działań zmierzających do rozwiązania problemu lub złagodzenia jego negatywnych skutków. Kwestionariusz spełnia warunki trafności i rzetelności.

Skala Poczucia Odpowiedzialności. Skala autorstwa Derbisa zgodnie z założeniem autora mierzy poczucie odpowiedzialności

rozumiane jako gotowość do podejmowania działań zgodnych z prawami natury i obowiązującymi zasadami społecznymi. Zatem wyższe wyniki na tej skali uzyskują osoby kształtujące swoje zachowania zgodnie z tymi prawami, tzn. przedkładające dobro ogółu ponad własne przyjemności i interesy, nie narażające siebie i innych na niebezpieczeństwo, a także osoby aktywne, obiektywne, sprawiedliwe i wyrozumiałe (Debis, 1991, 157). Na skalę składają się 34 twierdzenia (np. „Zawsze na czas oddaję pożyczone rzeczy”, „Każdy, kto jeździ z niedozwoloną prędkością, winien być ukarany, nawet jeśli nie spowodował wypadku”, „Jeśli kogoś skrzywdzę, to staram się wynagrodzić to zawiązka”), przy których osoba ma zaznaczyć odpowiedź „tak” lub „nie”. W związku z tym, iż każda z pozycji punktowana jest 0 – 1, wynik zawiera się w przedziale od 0 do 34 punktów. Wyższy wynik oznacza wyższy poziom poczucia odpowiedzialności.

Osoby badane

Badaniami objęto 136 osób w wieku od 15 do 19 lat ($M = 16,79$; $SD = 1,00$), a zatem osoby będące w drugiej fazie adolescencji. W badanej grupie były 93 dziewczęta i 43 chłopcy. Badane osoby to uczniowie szkół gimnazjalnych i licealnych. Wybór takiej grupy osób badanych pozwalał oczekiwać, iż w przypadku znacznej części badanych nastąpiły zmiany rozwojowe oznaczające możliwość pojawienia się bardziej dojrzałych form rozumowania moralnego i związanej z tym zdolności do podejmowania perspektywy innych osób oraz szerszej perspektywy społecznej.

Udział w badaniach był dobrowolny. Badania prowadzone były w małych grupach i miały charakter anonimowy. Osoby badane otrzymywały do wypełnienia kolejno: Kwestionariusz Radzenia Sobie w Trudnych Sytuacjach Społecznych (RTSS), Test Rozumienia Problemów (TRP) oraz Skalę Poczucia Odpowiedzialności (SPO). Każda osoba badana wypełniała poszczególne testy w ustalonym przez siebie tempie bez żadnych ograniczeń czasowych.

WYNIKI

Związek między poziomem myślenia moralnego a tendencją do zachowań agresywnych

W celu zweryfikowania hipotezy H1 przeprowadzono badanie korelacyjne i analizę regresji postępującą krokową (tabela 1 i tabela 2).

Tabela 1. Korelacje proste r-Pearsona między stadiami rozumowania moralnego a tendencją do zachowań agresywnych i poczuciem odpowiedzialności (N = 130; $p < 0,05$)

	stadium 4	stadium 6	podstadium A
Tendencje agresywne	0,19	0,18	0,28
Poczucie odpowiedzialności	0,22	0,24	0,26

Tabela 2. Podsumowanie regresji wielokrotnej krokowej – postępującej (zmienna zależna: tendencje agresywne; $R = 0,36$; $R^2 = 0,13$; $F(4,127) = 4,85$ $p < 0,001$)

N = 132	Beta	T (127)	Poziom p
Podstadium A	0,24	2,85	0,004
Stadium 6	0,18	-2,20	0,03
Stadium 4	0,19	-1,99	0,05

Obydwie analizy potwierdziły związek pomiędzy stadiami rozumowania moralnego a tendencją do zachowań agresywnych, jednak uzyskane korelacje są słabe. Zarówno wielokrotna krokowa analiza regresji, jak i proste współczynniki korelacji wskazują na trzy, istotne dla tendencji agresywnych, stadia rozumowania moralnego: stadium 4 (charakteryzujące się zdolnością do rozumienia złożonego systemu społecznego jako zwartego układu przepisów i procedur, które należy stosować bezstronnie wobec każdej osoby), stadium 6 (charakteryzujące się zdolnością do brania pod uwagę punktu widzenia i oczeki-

wań wszystkich zainteresowanych jednostek oraz przekonaniem, że żądania wszystkich osób są jednakowo ważne i zasługujące na uwzględnienie w rozwiązywaniu dylematów moralnych) oraz podstadium A oznaczające orientację, dość charakterystyczną dla adolescentów, negującą istniejący porządek społeczny i tradycję (tu korelacja z tendencją do zachowań agresywnych jest słaba, ale dodatnia). Wskazane poziomy rozumowania moralnego wyjaśniają łącznie 13% wariacji zmiennej zależnej.

Związek między poziomem myślenia moralnego a poczuciem odpowiedzialności

W celu zweryfikowania hipotezy H2 również przeprowadzono badanie korelacyjne i analizę regresji postępującą krokową (dane odnoszące się do korelacji prostych zawiera tabela 1, a regresji wielokrotnej krokowej tabela 3).

Tabela 3. Podsumowanie regresji wielokrotnej krokowej – postępującej (zmienna zależna: poczucie odpowiedzialności; $R = 0,42$; $R^2 = 0,18$; $F(5,125) = 5,35$ $p < 0,0001$)

N = 131	Beta	T (127)	Poziom p
Podstadium A	0,11	-1,29	0,19
Stadium 6	0,24	2,82	0,005
Stadium 4	0,36	2,73	0,007
Stadium 3	0,24	1,98	0,04

Współczynnik regresji wielokrotnej wskazuje na to, że stadia rozumowania moralnego wyjaśniają łącznie 18% wariacji zmiennej zależnej. Tym razem najlepszymi predyktorami okazały się: stadium 4, stadium 6 oraz stadium 3 (ze swoją obowiązującą „złotą regułą” – „postępuj względem innych tak, jak chciałbyś, aby inni postępowali wobec ciebie”). Wszystkie trzy stadia charakteryzują się zdolnością rozumienia norm i umów społecznych w regulacji stosunków między ludźmi oraz poszanowania dla wartości, potrzeb i oczekiwań innych ludzi. W regresji został wyeliminowany ujemny związek, jaki ujawnił się w kore-

lacji prostej z podstadium A, czyli orientacją negującą porządek społeczny. Oznacza to, że ważniejsze dla kształtowania się poczucia odpowiedzialności jest zrozumienie zasad budowania ładu społecznego niż słabsza orientacja negatywna.

Związek poczucia odpowiedzialności z tendencją do zachowań agresywnych bądź konstruktywnych

W celu zweryfikowania hipotezy H3 przeprowadzono badanie korelacyjne (tabela 4).

Tabela 4. Korelacje proste r-Pearsona między poczuciem odpowiedzialności a tendencją do zachowań agresywnych, bądź konstruktywnych (N = 135; $p < 0,01$)

	Tendencje agresywne	Tendencje konstruktywne
Poczucie odpowiedzialności	0,46	0,48

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 4, istnieje umiarkowana ujemna korelacja między poczuciem odpowiedzialności a tendencją do reagowania agresją w sytuacjach trudnych oraz umiarkowana dodatnia korelacja z tendencją do konstruktywnego (zadaniowego) radzenia sobie z sytuacją trudną. Wynik ten potwierdza hipotezę H3.

Związek agresji i poczucia odpowiedzialności z płcią

W celu ustalenia związku między płcią a poczuciem odpowiedzialności i tendencją do reagowania agresją w sytuacjach trudnych przeprowadzono analizę wyników za pomocą testu t-Studenta (tabela 5).

Ponieważ nie zostało spełnione założenie o homogeniczności wariancji, uzyskane dane zostały dodatkowo przeanalizowane i potwierdzone za pomocą testu U Manna-Withneya. Analiza potwierdziła hipotezę H4. Tendencje do agresywnego radzenia sobie z sytuacją trudną są wyższe u chłopców, a poczucie

Tabela 5. Test t-Studenta dla zmiennej grupującej: płeć i zmiennych zależnych: poczucie odpowiedzialności i tendencja do zachowań agresywnych

	Dziewczęta	Chłopcy	T (94,43)	Poziom p
Poczucie odpowiedzialności	21,25	19,34	2,71	0,007
Tendencja do agresji	1,63	3,04	-3,85	0,001

odpowiedzialności jest bardziej charakterystyczne dla dziewcząt. Ponadto dalsze analizy wykazały, że związek między tendencją do zachowań agresywnych a poczuciem odpowiedzialności jest u chłopców na poziomie zbliżonym do wysokiego (-0,57), a u dziewcząt słaby (-0,30). Korelacje te różnią się istotnie statystycznie na poziomie $p = 0,03$. Oznacza to, że poczucie odpowiedzialności ma większe znaczenie w regulowaniu (ograniczaniu tendencji do zachowań agresywnych) u chłopców niż u dziewcząt.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Postawione w badaniu hipotezy zostały zasadniczo potwierdzone. Przede wszystkim stwierdzono, iż niższy poziom poczucia odpowiedzialności wiąże się z silniejszą tendencją do zachowań agresywnych (umiarkowana ujemna korelacja między poczuciem odpowiedzialności a tendencją do zachowań agresywnych), a wyższy poziom poczucia odpowiedzialności sprzyja pojawianiu się zachowań zadaniowych w sytuacjach trudnych (dodatnia korelacja między poczuciem odpowiedzialności a zachowaniami zadaniowymi). Podobne rezultaty zostały uzyskane w innym badaniu, przeprowadzonym na grupie 102 uczniów, gdzie korelacja między poczuciem odpowiedzialności a liczbą zachowań nieagresywnych zaproponowanych przez uczniów do rozwiązania trudnych sytuacji społecznych wyniosła $r = 0,88$ (Oleszkowicz, 2008). Wynik ten wskazuje na znaczną rolę poczucia odpowiedzialności w regulowaniu zachowań społecznych. Osobom skłonny

do przestrzegania praw natury i kultury, dbającym o dobro innych i skłonny do traktowania innych zgodnie z zasadami wyrozumiałości i sprawiedliwości będzie łatwiej znaleźć wspólną płaszczyznę porozumienia i wypracować w sytuacjach trudnych konstruktywne rozwiązania, stanowiące sensowną alternatywę wobec zachowań agresywnych. Zachowania agresywne traktowane jako strategia działania w sytuacjach trudnych należy pojmować w kategoriach społecznej bezradności, jako efekt ubogich zasobów młodego człowieka, który traktuje sytuację frustracyjną głównie jako przeszkodę zagrażającą realizacji czegoś ważnego dla siebie (Brzezińska, 2004). W tym kontekście ciekawe są dalsze dwa rezultaty. Dziewczęta charakteryzują się istotnie wyższym poczuciem odpowiedzialności niż chłopcy (podobny wynik wystąpił w badaniach Derbisa, 1991), ale jednocześnie związek między poczuciem odpowiedzialności a tendencją do zachowań agresywnych jest u nich istotnie słabszy. Wynik ten może świadczyć o tym, że dziewczęta wcześniej osiągają dojrzałość psychiczną i społeczną niż chłopcy. Po drugie, prawdopodobnie mniejsza skłonność do zachowań agresywnych ma u nich więcej uwarunkowań niż u chłopców (np. większa zdolność do empatii, przebieg procesu socjalizacji i wynikające z niego inne oczekiwania społeczne, itp.) Po trzecie, poczucie odpowiedzialności wydaje się być dość mocno budowane na wymiarach racjonalnego pojmowania rzeczywistości, co może być bliższe mentalności chłopców. Dziewczęta częściej opisują i pojmują rzeczywistość społeczną w kategoriach emocjonalnych.

Oczekiwany związek między poziomem myślenia moralnego a tendencją do zachowań agresywnych okazał się raczej słaby, choć uzyskane wyniki wskazują, że kierunek zależności jest zgodny z oczekiwanym. Ujemna korelacja między poziomem rozwoju moralnego a tendencją do agresywnego zachowania w sytuacjach trudnych pozwala wnioskować, że jeśli osoba przejawia rozumowanie odpowiadające wyższym stadiom rozwoju moralnego, do których należy stadium 4, oznaczające orientację na prawo stanowiące podstawę porządku społecznego, oraz najwyższe stadium rozumo-

wania moralnego (stadium 6) z jego orientacją na uniwersalne zasady etyczne, wówczas przejawia mniejszą skłonność do agresji, poszukując innych sposobów rozwiązywania sytuacji trudnych. Warto również zwrócić uwagę na dodatnią korelację między podstadium A określającym negatywny stosunek wobec tradycji i porządku społecznego a skłonnością do zachowań agresywnych. Uzyskane wyniki wskazywałyby, że osoby, dla których ważne są zasady społeczne, a także uniwersalne zasady etyczne leżące u podłoża praw strzegących dobrostanu poszczególnych jednostek i całych grup społecznych i które równocześnie mają zdolność do podejmowania perspektywy innych osób, odrzucają raczej agresję jako sposób działania i poszukują innych dróg rozwiązywania sytuacji trudnych i konfliktowych. Większą skłonność do zachowań agresywnych przejawiają osoby nieakceptujące społecznych zasad i mające krytyczny stosunek wobec istniejącego porządku społecznego, którym tym samym łatwiej realizować zachowania naruszające te zasady. Wyniki badań są zatem zgodne oczekiwaniami Palmer (2003), iż poziom myślenia moralnego może być jednym z czynników różnicujących osoby skłonne do zachowań agresywnych i te, które poszukują bardziej konstruktywnych zachowań w sytuacjach trudnych.

Dalsza część wyników pozwala prześledzić związek między rozwojem moralnym a tendencją do zachowań agresywnych i poczuciem odpowiedzialności. Z układu danych daje się wyprowadzić następującą zależność: zachowania agresywne mogą być regulowane zarówno bezpośrednio przez poziom rozwoju moralnego, jak i pośrednio. Czynnikiem pośredniczącym jest w naszym badaniu właśnie poczucie odpowiedzialności, którego związki z rozwojem moralnym zostały w jakiejś mierze wykazane. Z badań wynika, że silniejsze są związki między rozwojem moralnym a poczuciem odpowiedzialności niż między rozwojem moralnym a tendencją do zachowań agresywnych, choć nie jest to różnica spektakularna i wymaga jeszcze dalszego potwierdzenia na innej grupie. Niemniej uzyskany układ rezultatów badań wydaje się logiczny i spójny.

Uzyskane przez nas wyniki dają podstawę do twierdzenia, iż rozumowanie moralne może stanowić jeden z elementów pozwalających zrozumieć zachowania agresywne w taki sposób, jak proponowała to Palmer (2003), wskazując równocześnie, że związek między rozwojem moralnym i zachowaniami agresywnymi może być zapośredniczony przez dodatkowy czynnik, jakim jest poczucie odpowiedzialności, które wyraźnie ogranicza skłonność do agresji. Stwierdzenie, że poziom myślenia moralnego, a dokładniej pewna nie-

dojrzałość w tym zakresie, może być jednym z powodów zwiększonej skłonności do przejawiania zachowań agresywnych, ma określone implikacje praktyczne, wskazując na znaczenie działań edukacyjnych, których celem byłoby stymulowanie rozwoju moralnego. Wspierając rozwój myślenia moralnego, zwiększamy bowiem szansę, że osoba stając w obliczu trudności, będzie szukała innych, bardziej konstruktywnych zachowań aniżeli zachowania agresywne.

PRZYPIS

¹ W badaniu własnym wykorzystano 15 scenek ze względu na czasochłonność metody Resty i metody RTSS.

BIBLIOGRAFIA

- Barriga A.Q., Gibbs J.C. (1996), Measuring cognitive distortion in antisocial youth: development and preliminary validation of the "How I Think" questionnaire. *Aggressive Behavior*, 22, 333–343.
- Bąk O., Oleszkowicz A. (2003), Agresja związana z rolą – od czego zależy jej ocena. *Psychologia Rozwojowa*, (8), 2–3, 107–120.
- Blasi A. (1980), Bridging moral cognition and moral action: A critical review of the literature. *Psychological Bulletin*, 88, 1–45.
- Borecka-Biernat D. (2006), *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Brzezińska A. (2004), Jak rodzi się agresja? [w:] A. Brzezińska, E. Hornowska (red.). *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, 107–122. Warszawa: Scholar.
- Coie J.D., Dodge K.A. (1998), Aggression and antisocial behavior [w:] W. Damon, N. Eisenberg (red.). *Handbook of child psychology*, 779–862. New York: Wiley.
- Crick N.R., Dodge K.A. (1994), A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74–101.
- Crick N.R., Dodge K.A. (1996), Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67, 993–1002.
- Crick N.R., Grotpeter J.K., Bigbee M.A. (2002), Relationally and physically aggressive children's intent attributions and feelings of distress for relational and instrumental peer provocations. *Child Development*, 73(4), 1134–1142.
- Crittendon P.M., Ainsworth M.D.S. (1989), Child maltreatment and attachment theory [w:] D. Cicchetti, V. Carlson (red.). *Child maltreatment: Theory and research in the causes and consequences of child abuse and neglect*, 432–463. New York: Cambridge University Press.
- Daly M., Wilson M. (1988), *Homicide*. Hawthorne, N.Y: Aldine.
- Derbis R. (1987), Poczucie odpowiedzialności i swoboda działania. *Psychologia Wychowawcza*, 3, 296–306.
- Derbis R. (1991), Skala poczucia odpowiedzialności. Treść i opis psychometryczny. *Przegląd Psychologiczny*, (34), 1, 153–166.
- Dodge K.A., Lansford J.E., Burks V.S., Bates J.E., Pettit G.S., Fontaine R., Price J.M. (2003), Peer rejection and social information-processing factors in the development of aggressive behavior problems in children. *Child Development*, 74 (2), 374–393.

- Eagly A.H. (1987), *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Eagly A.H., Crowley M. (1986), Gender and helping behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature. *Psychological Bulletin*, 100 (3), 283–308.
- Eagly A.H., Steffen V.J. (1986), Gender and aggressive behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature. *Psychological Bulletin*, 100, 309–330.
- Ghiglieri M.P., (2001), *Ciemna strona człowieka* (tłum. A. Tanalska-Dulęba). Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Gregg V., Gibbs J.C., Basinger K.S. (1994), Patterns of developmental delay in moral judgement by male and female delinquents. *Merril-Palmer Quarterly*, 40, 538–553.
- Gibbs J.C. (1993), Moral-cognitive interventions [w:] A.P. Goldstein, C.R. Huff (red.). *The gang intervention handbook*, 159–185. Champaign, IL: Research Press.
- Gibbs J.C. (1995), The cognitive-developmental perspective. W: W.M. Kurtines, J.L. Gewirtz (red.) *Moral development: An introduction*, 29–48. Boston: Allyn & Bacon.
- Gibbs J.C. (2003), *Moral development and reality. Beyond the theory of Kohlberg and Hoffman*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Goldstein S.E., Tisak, M.S.; Boxer P. (2002), Preschoolers' normative and prescriptive judgments about relational and overt aggression. *Early Education and Development*, 13 (1), 23–39.
- Huesmann L.R., Guerra N.G. (1997), Children's normative beliefs about aggression and aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 408–419.
- Kenrick D.T., Neuberg S.L., Cialdini R.B. (1999), *Social Psychology. Unraveling the Mystery*. Boston: Allyn and Bacon.
- Killen M., Stangor Ch. (2001), Children's social reasoning about inclusion and exclusion in gender and race peer group contexts. *Child Development*, 72 (1), 174–186.
- Kohlberg L. (1969), Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization [w:] D.A. Goslin (red.). *Handbook of Socialization on Theory and Research*, New York: Rand McNally.
- Kohlberg L. (1984), *Essays on moral development: The psychology of moral development* (vol. 2). San Francisco: Harper and Row.
- Krahe B., (2005), *Agresja*. Gdańsk: GWP.
- Liau A.K., Barriga A.Q., Gibbs J.C. (1998), Relations between self-serving cognitive distortions and over vs. Covert antisocial behavior in adolescents. *Aggressive Behavior*, 24, 335–346.
- Maccoby E.E. (1998), *The two sexes: Growing up apart, coming together*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Maccoby E.E., Jacklin C.N. (1974), *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Main M., Kaplan N., Cassidy J. (1985), Security in infancy, childhood and adulthood: A move to level of representation. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 66–104.
- Nelson J.R., Smith D.J., Dodd J. (1990), The moral reasoning of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 18, 231–239.
- Oleszkowicz A. (2008), Alternatywne do agresji sposoby radzenia sobie w sytuacjach trudnych w okresie dorostania. *Biuletyn 6, Sekcja Psychologii Rozwojowej PTP*, Kraków UJ, 10–14.
- Palmer E.J. (2000), Perceptions of parenting, social cognition and delinquency. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 7, 303–309.
- Palmer E.J. (2003), An overview of the relationship between moral reasoning and offending. *Australian Psychologist*, 38, 165–174.
- Palmer E.J. (2005), The relationship between moral reasoning and aggression, and the implications for practice. *Psychology, Crime and Law*, 11 (4), 353–361.
- Palmer E.J., Hollin C.R. (1998), A comparison of patterns of moral development in young offenders and non-offenders. *Legal and Criminological Psychology*, 3, 225–235.
- Palmer E.J., Hollin C.R. (2000), The inter-relations of sociomoral reasoning, perceptions of own parenting, attributions of intent with self-reported delinquency. *Legal and Criminological Psychology*, 3, 225–235.
- Rest J.R. (1986), *Manual for the Defining Issues Test*. Minneapolis, MN: University of Minnesota, Center for the Study of Ethical Development.

- Schank R., Abelson R. (1977), *Scripts, plans, goals, and understanding: An inquiry into human knowledge structures*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Scott C.L. (1999), Juvenile violence. *Forensic Psychology*, 22, 71–83.
- Smetana J.G., Toth, S.L., Cicchetti D., Bruce J., Kane P., Daddis Ch. (1999), Maltreated and nonmaltreated preschoolers' conceptions of hypothetical and actual moral transgressions. *Developmental Psychology*, 35 (1), 269–281.
- Zimny Z. (1984), Odpowiedzialność obiektywna, subiektywna i społeczna. *Przegląd Psychologiczny*, 4, 785–791.

